Indian Streams Research Journal ISSN 2230-7850 Impact Factor : 3.1560 (UIF)
Volume - 5 | Issue - 3 | April - 2015 Available online at www.isrj.org

अहमदनगर जिल्ह्यातील कृषी नियंत्रित बाजारकेंद्राचे सरासरी क्षेत्रानुसार गुणोत्तर: भौगोलिक अभ्यास

□ुड विलास हरी
सहायक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, बाबूराव पाटील कला व विज्ञा□ महाविद्यालय, मु.पो.अनगर, ता.मोहोळ, ज.सोलापूर

Authors Short Profile

Gund Vilas Hari is working as an Assistant professor at Department of Geography in Baburao Patil Arts and Science College, Mohol, Solapur. He has comleted M.A., B.Ed., M.Phil.

Co-Author Details :

वाघमारे एस्.एच्.
भू□ोल विभा□ प्रमु□ा ,संभाजी महाविद्यालय, ता. मुरूड,जि.लातूर (महाराष्ट्र)

Abstract :

मानवाच्या मूलभूत गरजा, त्यांच्याशी संबंधित व्यापार व दळणवळणाचाही अभ्यास भूगोल विषयात केला जातो. व्यापार व दळणवळणाचा विकास झाला तर व्यक्तींचा आणि त्या प्रदेशाचा सुद्धा विकास होतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. भारतात शेती व्यवसाय म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणाच समजला जातो. शेती माल उत्पादित □रणे, उत्पादित मालाचा शोध घेणे, उत्पादित माल बाजारपेठांपर्यंत पोहोचविणे, त्या-त्या प्रदेशातील भौगोलिक परिस्थितीला अनुसरून उत्पादित केलेला माल स्थानिक व इतर बाजारपेठांमध्ये उपलब्ध □रणे, एका प्रदेशातील माल दुसऱ्या प्रदेशामध्ये पाठविणे इत्यादी व्यापारी किंवा आर्थिक क्रियांची ध्येये आहेत. या संशोधनात □त्रानुसार बाजारकेंद्राचे गुणोत्तराचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या शोधनिबंधात दुय्यम स्वरूपाची आकडेवारीचा वापर केला आहे.

प्रस्तावना

□ल्या शतकात उद्योगीकरण करण्याचे प्रयत्न केले गेले असले तरी भारतातील शेती व्यवसायाचे स्थान अद्याप महत्त्वाचे राहिले आहे. भारतातील बहुसंख्य लोकांच्या उपजिविकेचे एक प्रमुख साधन आहे. भारतातील दर दहा लोकांपैकी सात लोक आपल्या चरितार्थासाठी शेती व्यवसायावर अवलंबून आहेत. मानवी व्यवसाय किंवा व्यापारप्रणाली ही प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. ही संकल्पना आधुनिक शास्त्रीय आहे. खरी व्यापारप्रणाली ज्याला आंतरराष्ट्रीय महत्त्व आहे, ही दुसऱ्या महायुद्धानंतर विकसित झाली. व्यापाराची सुरुवात ही प्रथम जमिनीवरून इ ाली. नंतर त्याचे रूपांतर आधुनिक काळात आंतरराष्ट्रीय व्यापार प्रणाली विकसित झाली.

अहमदनगर जिल्ह्यातील बहुतेक ग्राहक हे शेजरच्या, जवळच्या असणाऱ्या आठवडी बाजारकेंद्रांना भेट देतात. काही ग्राहक वाहनांचा वापर □रतात तर काही पायी प्रवास करतात. पायी प्रवास करणारे बैलगाडी, घोडे, सायकल, खाजगी वाहने तसेच महाराष्ट्र राज्य परिवहन मंडळाच्या मोटारीचा उपयोग करतात. यामुळे अभ्यास क्षेत्रातील आठवडी बाजाराच्या दिवशी महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या सहकार्याने बाजारपेठेत मालाची वाढ झालेली आढळते.

□ाहक हा वस्तू खरेदीच्या प्रक्रियेमध्ये गुंतलेला असतो. ग्राहक आठवडी बाजारकेंद्र स्थळी असलेली सेवा आणि मालाचा उपभोग घेत असतो. ग्राहकांची व्यावहारिक भूमिका ही मुख्यतः वस्तूची उपयुक्तता आणि उत्पन्नाच्या विविध पातळीवर □ाहकाची आवड अवलंबून असते. तसेच पाथर्डी तालुक्यात प्राथमिक स्वरूपाची एक व दुय्यम स्वरूपाच्या चार बाजारपेठा उपलब्ध आहेत.

अभ्यासक्षेत्राची ओळख

अहमदनगर जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १८° २' ते १९° ९' उत्तर अक्षांस असून रेखावृत्तीय विस्तार ७३° ९' ते ७५° ५' पूर्व रे□ांश आहे.अहमदनगर जिल्ह्याचा भाग गोदावरी व भीमा नदीच्या खोऱ्याचा असून या जिल्ह्याचा विस्तार सर्वत्र सारखा नाही. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस नाशिक, ईशान्येस औरंगाबाद, पूर्वेस बीड व उस्मानाबाद जिल्हे. असून दक्षिणेस सोलापूर, पश्चिमेस ठाणे व पुणे जिल्हे असून या जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १७,०४८ चौ.कि.मी. आहे. या जिल्ह्यात १४ तालुके आहेत. राज्याच्या एकूण क्षेत्राच्या ५.५४ टक्के एवढे क्षेत्र या जिल्ह्याने व्यापले आहे. आकारमानाने महाराष्ट्रातील सर्वात मोठा जिल्हा म्हणून मान मिळाला आहे. या जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील प्रमुख्याने अकोले व संगमनेर तालुक्यात सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा पसरलेल्या आहेत. या जिल्ह्यातील १४ तालुक्यातील राहाता हा नवीन तालुका २६ जून २००८ पासून अस्तित्वात आला आहे. याचा यात समावेश करण्यात आला आहे.

नकाशा क्र.१

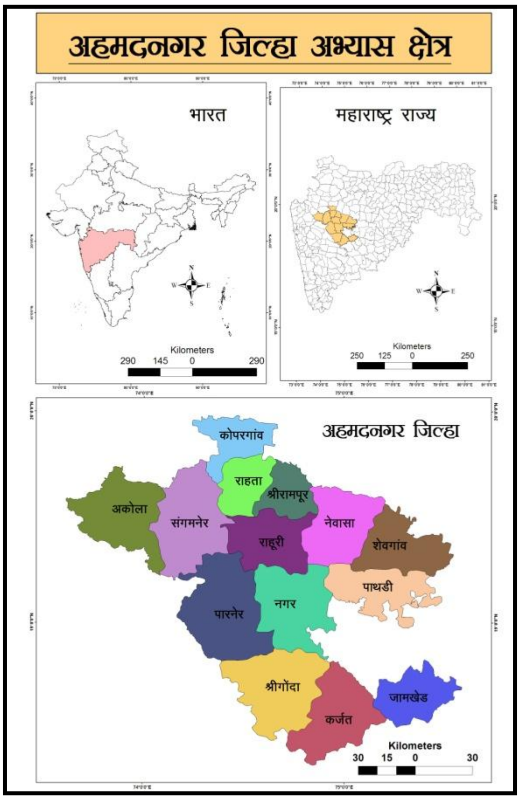

उद्दिष्टे

१) अहमदनगर जिल्ह्यातील कृषी नियंत्रित बाजारपेठांच्या केंद्राचा आढावा घेणे

२) अहमदनगर जिल्ह्यातील कृषी नियंत्रित बाजारकेंद्राचे सरासरी क्षेत्रानुसार गुणोत्तरअभ्यासणे

माहिती संकलनाचे स्त्रोत

या शोधनिबंधात दुय्यम स्वरूपाची आकडेवारीचा वापर केला आहे, प्रामुख्याने भारतीय जनगणना अहवाल, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा सेन्सस, प्रशासकीय कार्यालय (शेती विभाग, कृषी उत्पन्न बाजार समिती) तसेच प्रसिद्ध विविध संस्थांच्या शोधपत्रिकेत प्रकाशित झालेले लेख व आकडेवारी आणि शासकीय प्रकाशने व वर्तमानपत्राचा वापर केला आहे.

बाजारकेंद्राचे सरासरी क्षेत्रानुसार गुणोत्तर

अहमदनगर जिल्ह्यातील बाजारकेंद्राची संख्या, क्षेत्रफळ, १०० चौ.कि.मी. याचे सरासरी गुणोत्तर काढण्यासाठी पुढील सूत्राचा वापर केला आहे.

१) दर चौरस कि.मी. ला किती बाजारकेंद्रे आहेत त्यासाठी

$$\text{तहसील / तालुका} = \frac{\text{एकूण क्षेत्र}}{\text{एकूण बाजारकेंद्र}} \times १००$$

तक्ता क्र. १.२

कृषी नियंत्रित बाजारपेठा व बाजारकेंद्राचे गुणोत्तर

अ. क्र.	तालुके	बाजारकेंद्रे		
		बाजारांची संख्या	क्षेत्र चौ.कि.मी.	१०० चौ.कि.मी.
१	अकोले	०३	१५०४	१.१३
२	संगमनेर	०१	१३५७.८	०.७६
३	कोपरगाव	०१	७०६.१३	०.३४
४	राहता	०१	६८७.८६	०.२८
५	श्रीरामपूर	०५	५०६.०२	०.८९
६	नेवासे	०७	१२९२.०४	०.८९
७	शेवगाव	०४	१०८७.१३	०.२६
८	पाथर्डी	१३	११७७.८४	०.२४
९	नगर	०४	१५०२.७२	०.५८
१०	राहुरी	०१	१०१६.८५	०.३५
११	पारनेर	०१	१८६७.९२	०.२६
१२	श्रीगोंदा	०१	१६०४.८१	०.८०
१३	कर्जत	०४	१४९१.५२	०.१४
१४	जामखेड	०३	८७५.२४	०.१४
	एकूण	**४९**	**१६६७७.८८**	**०.५१**

(**स्त्रोत:** संशोधकव्दारा अधिकृत माहितीवर आधारीत)

तक्ता क्र. ३.२ प्रमाणे अकोले तालुक्यामध्ये गुणोत्तर १००: १.१३ आहे हे सर्वात जास्त आहे. सर्वात कमी गुणोत्तर १०० : १.१४ असून ते कर्जत व जामखेड या तलुक्यात आहे. सरासरी गुणोत्तरापेक्षा तालुकानिहाय गुणोत्तर संगमनेर, श्रीरामपूर, नेवासा, नगर, श्रीगोंदा या तालुक्यात जास्त

आहे. अकोले या तालुक्याच्या खालोखाल श्रीरामपूर १०० : ०.८९, नेवासा १०० : ०.८९ यांचा क्रमांक लागतो. तसेच या सरासरी गुणोत्तराचा विचार □ल्यास तीन वर्ग पाडण्यात आलेले आहेत, ते पुढीलप्रमाणे -

अ) सरासरीपेक्षा जास्त गुणोत्तर (०.५९ ते १.१३)

ब) सरासरीपेक्षा मध्यम गुणोत्तर (०.२९ ते ०.५८)

□) सरासरीपेक्षा कमी गुणोत्तर (०.१४ ते ०.२८)

न□ाशा □.१.२

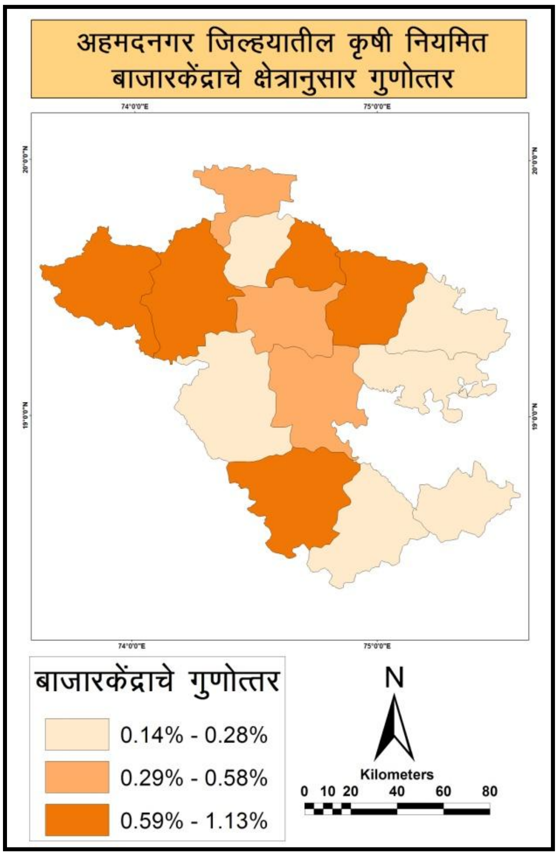

अ) सरासरीपेक्षा जास्त गुणोत्तर (०.५९ ते १.१३ पेक्षा जास्त)

अहमदनगर जिल्ह्याची सरासरी १०० : ०.५१ बाजारकेंद्रांची संख्या व क्षेत्र याची असून यामध्ये **अकोले** तालुक्याचे सरासरी गुणोत्तर १०० : १.१३ इतके जास्त आहे. यानंतर **संगमनेरचा** नंबर लागतो. ती सरासरी १०० : ०.७६ इतकी आहे. त्यानंतर **श्रीरामपूर** १००:०.८९ व **□वासा** १००:०.८९, **श्री□ोंदा** १००: ०.८० सरासरी आढळते.. हे सरासरी गुणोत्तर जास्त आहे. कारण अकोले तालुका अहमदनगर जिल्ह्यात बाजारपेठ व दळणवळणानी इतर जिल्ह्यांना जोडलेला आहे. या बाजारपेठात नियमित बाजारपेठांची संख्या १३ इतकी आहे.

ब)   सरासरीपेक्षा मध्यम गुणोत्तर (०.२९ ते ०.५८)

□षी नियमित बाजारपेठांची संख्या व क्षेत्र यांचे गुणोत्तरात प्रति १०० चौ.किमी ला बाजारांची संख्या अभ्यासता-ा राहुरी १००:०.३५, व नगर १००:५८ या तालुक्यात सरासरी गुणोत्तर मध्यम स्वरूपाचे आहे. नियमित बाजारांची संख्या ही प्रति १०० चौ.कि.मी. ला मध्यम गुणोत्तर दर्शविते.

□)   सरासरीपेक्षा कमी गुणोत्तर (०.२९ ते ०.१४ पेक्षा कमी)

सर्वसाधारण क्षेत्र आणि नियमित बाजारपेठांची संख्या या गुणोत्तरात कर्जत व जामखेड तालुक्यांचा समावेश होतो. राहता १००: ०.२८, पारनेर १००:०.२६, शेवगाव १००:०.२६, पाथर्डी १००:०.२४ सर्वात कमी गुणोत्तर १०० : ०.१४ असून ते कर्जत व जामखेड या तलुक्यात आहे तालुक्यांचे कमी गुणोत्तर आढळते.

f□ष□र्ष

- अकोले तालुक्यामध्ये नियमित कृषी बाजारपेठांचे गुणोत्तर १०० : १.१३ आहे हे सर्वात जास्त आहे. अकोले तालुक्यातील नॉन प्रोगेटेड असून निसर्गाचे पाण्याखाली त्याचे बरेच क्षेत्र येते. विहीर बागायत व पाझर तलाव याखाली थोडीफार शेती बागायती आहे.
- सर्वात कमी गुणोत्तर १०० : १.१४ असून ते कर्जत व जामखेड या तलुक्यात आहे. सरासरी गुणोत्तरापेक्षा तालुकानिहाय गुणोत्तर संगमनेर, श्रीरामपूर, नेवासा, नगर, श्रीगोंदा या तालुक्यात जास्त आहे. अकोले या तालुक्याच्या खालोखाल श्रीरामपूर १०० : ०.८९, नेवासा १०० : ०.८९ यांचा क्रमांक लागतो.
- अहमदनगर जिल्ह्यात नियमित बाजारपेठ व क्षेत्र यांचे गुणोत्तर कमी जास्त प्रमाणात आढळते.

उपाययोजना

- निरक्षणाचा असा विचार आहे की, सर्वसाधरणपणे विक्रेत्यांचे आठवडी बाजार कालावधीतील विस्तारात्मक स्वरूपावरून होणारी देवाण-घेवाण पद्धत हे अतिशय सामान्य वैशिष्ट्य या अहमदनगर जिल्ह्यातील आठवडी बाजारकेंद्र प्रणालीमध्ये असलेले दिसून येते. तसेच काही तालूक्यात □त्र □मी असून बाजाराची संख्या कमी आढळते.
- बाजाराची संख्या वाढवणे व नवीन क्षेत्र निर्माण करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

१.   श्रीवास्तव, आर. सी. आणि गुप्ता, जे. पी. (१९७९). '*□ानपूर शहराच्या नियमित बाजारामधील प्रवासी ग्राहकांची पदानुक्रम*' यावर संशोधन केलेले आहे.

२.   घारापुरे, विठ्ठल (२००२). *आर्थिक भूगोल*.

३.   देशपांडे, सी. डी. (१९४१). '*मुंबई कर्नाटकच्या बाजार केंद्राविषयी नियमित यात्रा*' यावर सहसंबंधात्मक अभ्यास केला आहे.

४. माने, डी. जी. (२००९). *नांदेड जिल्ह्यातील बाजारकेंद्रांचे भौगोलिक विश्लेषण*, अप्रकाशित शोधनिबंध, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

५. □लासनाथ सिंग आणि सिंग लालदेवी (१९८५). '*यात्रा व्यापार स्थळांच्या लोकसंख्येच्या सामाजिक व आर्थिक प्रारूप*' याविषयी अध्ययन □ले आहे.

६. □ोणे, एस. एच. (२००८). *परभणी जिल्ह्यातील बाजारकेंद्राच्या विश्लेषणाचा अभ्यास*, अप्रकाशित शोधनिबंध, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.